

A FELADVÁNY¹

Kertész Imre Nobel-díjához

Aligha lehet kétségünk afelől, hogy Kertész Imre Nobel-díja voltaképp Isten talányos küldeménye a megzavarodott (érzés- és szellemvilágában összekuszálódott) magyarok számára. Fényes üstökösbe rejtett fogós feladvány, amely elég káprázatos ahhoz, hogy – ha csak egy hosszú pillanatra is – beragyogja égboltozatunkat, és ezért senki ne tehessen úgy, mintha nem vette volna észre; és elég bonyolult ahhoz, hogy első nekifutásra senki ne találja meg a helyes megoldást; már ha van egyáltalán megoldás; s ha van egyáltalán feladat.

Tegyük fel, hogy van.

Tegyük fel, hogy az istenes feladat: hogyan tudhatnánk a legnagyobb közös hasznot kihozni a páratlan eseményből és ajándékból – abból, hogy a történelem során most először kapta meg magyar ember a világ legrangosabb irodalmi elismerését.

Mint látható, a feladat ravaszsága, talányossága már a megfogalmazásnál kezdődik. Első pillantásra nem is hinnénk, hogy már arra sincs kész válaszunk és cáfolhatatlan megoldásunk, mi az, hogy közös. De arra sincs, mi az, hogy magyar.

A 2002. évi irodalmi Nobel-díj – a bejelentésekor a világmédiában jól hallhatóan, tehát minden kétséget kizáróan – Kertész Imre *magyar* írónak íteltetett oda.

Kertész Imre nyugtalanítónak találja, ha magyar írónak nevezik. („*Miért e szinte provokatív állítás tehát: »magyar író«? Nyilván, mert nem vagyok az.*” – idézi K. I.-t Tamás Gáspár Miklós a Magyar Hírlapban¹, s idézi TGM-t Bencsik András a Magyar Demokratában².)

Kertész Imrének nincs magyar identitása. („*...semmilyen nemzeti szolidaritást nem tudok kialakítani magamban az úgynevezett »magyarsággal«, azaz nincs magyar identitásom, nem érzek s nem gondolkodom együtt a kétségbeesett magyar ideológiával*” – írja maga K. I. az Élet és Irodalom karácsonyi számában³, s idézi őt most – a díj után – a Magyar Demokrata⁴.)

---

¹ Megjelent az Élet és Irodalomban

Kertész Imre zsidó. („*Kertész Imre magyar író Nobel-díjas. Zsidó*” – állítja írása címében TGM uo., ahol az imént, s idézi Bencsik uo., ahol az imént. A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége „*a magyarországi zsidóság nevében gratulál az írónak, aki mindig vállalta zsidóságát*” – olvashatjuk a Népszabadságban⁵. Ugyanitt: „*Izraelben szinte a sajtójuknak tekintik a magyar-zsidó író kitüntetését.*”)

Kertész Imre világpolgár. („*Hazám a nagyvilág*”- nyilatkozza a sajtónak.)

Kertész Imre szerint Magyarországon nyílt antiszemitizmus uralkodik. (A Die Zeitnek adott interjújában, a választások előtti időszakra utalva, az ünnepezt író kifejtette: „*Magyarországon nyílt antiszemitizmus uralkodik. Nyíltan nácik, agresszív nacionalisták lépnek fel a médiában*” – idézi szavait a Magyar Demokrata⁶.)

Kertész Imre gyűlölte azt a Magyarországot, ahonnan 14 évesen elhurcolták, s ahová egy egész év múltán „sorstalanul” visszatért. („*...mit érzek vajon most, újra itthon, s a város láttán, melyet elhagytam? Mondtam neki: – Gyűlöletet.*”⁷- írja főművében, a Sorstalanságban.)

„*De Kertész a mai Magyarországot sem szereti*” – állapítja meg Susanna Nirenstein a La Republikában, s tudhatjuk meg magyarul az Élet és Irodalom jóvoltából.⁸

Kertész Imre, bár Kossuth-díjas, Magyarországon nem érzi megbecsülve magát. („*...más országokban a holokausztot egészen másképp fogják fel, mint Magyarországon, ahol ez még a társadalom tudatában egyáltalán nincs jelen. Különösen az eddigi politika tett azért, hogy ne is legyen. Ez az oka annak, hogy máshol nagyobb megbecsülésben van részem, mint otthon*” – mondja K. I. még melegében, a hír hallatán, a Népszabadság berlini tudósítójának⁹.)

Kertész Imrének Magyarország fővárosáról sincs sokkal jobb véleménye – habár seregnyi interjúja egyikében kinyilvánította, hogy Demszky Gábort látná szívesen Budapest élén, aki gyorsan díszpolgársággal kedveskedett neki a választási kampánya hajrájában. Kertésznek – amint ez kiderül a Dagens Nyheter című svéd lapból (pontosabban: Lovas István sajtószemléjéből, még pontosabban: a katolikus Új Ember jegyzetéből, akinek írója szerfölött bánkódik e hír hallatán) –, tehát K. I.-nek „*Budapest már nem egy szellemi színpad, még abban az értelemben sem, hogy negatív inspirációt nyújtana. Egészen egyszerűen nincs szellemi atmoszférája... A városban végbement legújabb változások bizonyos értelemben már nem az enyémekek, miután azok már nem gazdagítják egzisztenciális tudásomat, nem teszik próbára erkölcsi erőmet. Egyszóval ez a város feleslegessé vált számomra.*”¹⁰

Kertész Imre ellenben jól érzi magát Németországban (jegyezzük meg: a sortalanságok egykori fő kifőzdéjében), ahol egyébként a legújabb (állítása szerint utolsó) holokauszt-könyvében is dolgozik, meglehetősen nyugodt körülmények között, köszönhetően egy neves berlini (azaz német) intézet (Wissenschaftskolleg) ösztöndíjának. („*Németország sokat jelent számomra, elsősorban is nagy olvasói visszhangra találok. [...] Nem a németekre, hanem a nációkra vagyok dühös*” – fejtegeti K. I. a Népszabadság berlini tudósítójának.)

*

Ha valóban ez s csupán ennyi Kertész Imre Nobel-díjas írónk, akkor a feladvány csakugyan megoldhatatlannak tűnik: ugyan, hol remélhetünk itt, jelzős és jelzőtlen magyarok, bármiféle közös és kölcsönös örömet, előnyt, hasznot?! Eme bizonyosság-érzetet ugyan egy-egy pillanatra megingatni látszanak a különféle hivatalos (kincstári) derűlátások (pl. a köztársasági elnöki: „*Ma megint ünnep magyarnak lenni! Büszkeség és öröm töltött el, amikor megtudtam, hogy Ön kapta az irodalmi Nobel-díjat. Hiszem, hogy valamennyi magyar hozzám hasonlóan érez.*”); s nem kevésbé némely magánlelkendezések. Az olyasféle például, amely szerint „*Boldogságunk mégis felhőtlen. Tegnap az ismerősök körbetelefonáltak, a metrón átkiabáltunk a mozgólépcsők között, s bárkivel találkoztunk, azt kérdeztük, hogy mit szól hozzá. A kultúra terein valami hasonló történik, mint a 6:3 össznépi öröme idején.*”¹¹

Az csakugyan igaznak tetszik, ilyen messzeségből is, hogy a 6:3-as magyar focisiker valódi közös öröm volt.

Az viszont egyáltalán nem látszik igaznak, hogy Kertész Imre Nobel-díja ma felhőtlen boldogságot okozna. Milyen ismerősök telefonáltak körbe egymásnak, s kik kiabáltak át örömben a mozgólépcsőkön? – tényszerűen nem lehet tudni. És azt sem, hogy kik és hányan gondolják úgy (alkalmasint a „másik”: a „nemzeti” oldalon, vagy akárhol), hogy voltaképpen számtalan alkalma és lehetősége nyílt volna eddig a Nobel-díj osztó, tekintélyes bizottságnak, hogy „igazi” magyart és egyben „igazi” irodalmi zsenit tüntessen ki; s a díjjal tulajdonképpen nem is a magyarságot és nem is Magyarországot ismerték el, sőt! Hogy e gondolat nem tekinthető sem szélsőségesnek, sem érzéketlennek, sem felelőtlennek, sem feltétlenül nacionalistának, sem – **ne adj Isten** – fajüldözőnek (antiszemitának, fasisztának, náci ideológiának), arra hadd idézzek egy igazi liberálistól (Babarczy Esztertől), egy valódi balliberális újságból (a Népszabadságból).

Babarczyról (akivel a „Lelőjük-e az újságíró?” című indexes topicban, a világhálón volt szerencsém eszmét cserélni) nem árt tudni, hogy nem tartozik a „political correctness”-típusú, kétmércés, képmutató, hamar idomuló liberális újságírók közé. Nem azt gondolja és írja, amit illik, hanem amit saját élményei,

saját fáradtságos megfontolásai alapján gondolnia és írnia kell. (Hozzá hasonló újságíró hirtelenjében nem is jut eszembe más – Seres Lászlón kívül, aki a Médiahazugságok¹² című könyv előszavában épp e kétmércésekre segít ráhúzni a vizes lepedőt.) Ráadásul a holokauszt az ő (mármint B. E.) családtagjait sem kímélte. E minden gyanú felett álló újságíró tehát ekképpen töpreng: *„A baj ott van ugyebár, hogy Kertész Imre a holokausztregényéért (a Sorstalanságért) kapta a díjat, és hogy Kertész Imre a holokauszt írójának vallja magát. Nem lehet kétségünk afelől sem, hogy Kertész elismerése nem pusztán az irodalmi anyag minőségének, hanem a témának is szólt – sőt, talán, mint emlegetik, a túlélőnek is. Hozzájárul a zavarhoz, hogy Kertész Imre – tegyük hozzá, egy író társ kurzíválási gyakorlata nyomán – egy német napilapnak azt nyilatkozta az 1999-es frankfurti könyvvásár idején, amelynek díszvendége éppen Magyarország volt, hogy nem is igazán érzi magát magyar írónak.”*¹³

Nem kell tehát különösebben alávalónak lenni ahhoz, esetleg még antiszemitanak sem, hogy egy magát mégiscsak „igazi” magyarnak érző magyar homloka a szaporodó hírek nyomán szép lassan befelhősödjék, s örökre elpárologjon a kedve mindenféle közös örömtől s haszontól. Pedig e nem kívánatos folyamattól még a nemzeti hírügynökség (MTI) is óvni igyekszik, amikor szokása ellenére hallgat egy liberális lap, a New York Times ugyancsak figyelemre méltó – Babarczyt erősítő – megállapításáról: Kertész Imre Nobel-díja „válasz az Európában növekvő antiszemitizmusra”¹⁴.

Tehát már megint a nagypolitika!

Kertész Imre 1973-ban, egy híján kerek harminc éve lépett elő holokausztregényével, a Sorstalansággal, s most ennyi idő múltán hirtelen előkapják, mert éppen aktuális? Időszerű válasz Európának? Netán egyenest nekünk? Esedékes EU-csatlakozásunkhoz akartak megágyazni? Elősegítendő szembenézésünket? Bűnbánatunkat?

Vagy lehet, hogy olyan nagypolitika ez, amely Amerikának is kapóra jön? Lehet, hogy Kertész Imre Nobel-díja és világgá kürtölt, vádló szavai nélkül az USA külügyminisztériumának lapja, a Foreign Affairs nem engedte volna meg magának rá két hétre, hogy köntörfalazás nélkül nacionalistának és antiszemitanak nevezze az orbáni Magyarországot?

Vagy lehetséges, hogy a politika csupán melléktermék, a fő szempont pedig voltaképp újra a pénz, a nagy üzlet? A holokauszt-biznisz? Mire is bukkanhatunk a Népszabadság Nobel-díjunktat ünneplő számában, legfrissebb tudósításai között?

„Tegnap este több belga adó különműsorban vagy háttérismertetésben számolt be Kertész Imre életművéről. A németalföldi királyságban éppen most kezdődött

újra a vita: mekkora erkölcsi felelősséggel tartozik Belgium azért, mert a megszállás idején csaknem harmincezer zsidó honfitársuk odaveszett. Az anyagi kárpótlás ügye nemrégiben rendeződött, a kormány és a zsidó szervezetek megállapodása alapján Belgium kamatostul megtéríti a jogtalanul elszenvedett tulajdoni és más veszteségeket. Kertész könyve várhatóan »önvizsgálati bestseller« lesz nálunk is – hangzott el az egyik rádióban.»

Minek hablatyolunk mi akkor itt irodalomról, magyar sikerről, magyar büszkeségről?! – kérdi ekkor már akár a sima, jelzőtlen magyar, s nem feltétlen a nagy, a mély, a náci; s nem körtelefonokban, nem mozgólépcsőkön átkiabálva, hanem csak úgy magának. Dühösen legyint egyet – s még jó, hogy nem halljuk, mit gondol hozzá.

*

Nem véletlen, hogy ennek az immáron teljesen lehetetlennek látszó helyzetnek nincsen egyszerű, hétköznapi megoldása. Azt is mondhatnánk, istenes feladványhoz istenes megoldás szükségeltetik; talán jól illeszkedő, harmonizáló részmegoldások – szemléletdarabkák – tekintélyes halmaza. S valóban.

Mindenekelőtt és -felett: Kertész Imre Sorstalansága – Istennek legyen hála! – remekmű. Ha nem ez volna, nem lenne mit közös dolgainkról beszélni. Jobb híján csakugyan a csalárd nagypolitikára, holokauszt-bizniszre (büntudat-üzletre), s hasonlókra kellene gyanakodnunk.

De valóban remekmű-e?

„Odaát” – utaljunk így a balliberális táborra – nyilván mindenki ezt állítja, érintettsége vagy „politikai korrektsége” (gondolatlansága) mértékétől függő meggyőződéssel; akkor is, ha a Nobel-díjas könyvnek esetleg egyetlen sorát sem olvasta még. „Ideát” azonban? Lovas István szerint, kinek véleménye az egyszerűség kedvéért „nemzeti”-nek nevezendő táborban jobbára mérvadó. „Ha Bjornson, Mistral, Lewis, Benavente, Karlfeldt, Jensen, Szeferisz, Martinson, Aleixandre, vagy Solohov, a plagizátor kaphatott irodalmi Nobel-díjat, Kertész is kaphat. Egyébként, véleményem szerint (mondja Lovas), még az Auschwitz-memoár irodalomban is gyenge: hol van ő Roman Frister *A sapka* címen megjelent Auschwitz-émlékeitől, mely folytatásokban épp a Demokratában jelent meg? Csakhogy, ugye, Frister könyve »politikailag nem korrekt«.”¹⁵

Különös (vagy – mint látni fogjuk – éppenséggel nem is az), hogy Lovas ugyanabban az aprónak látszó, a megoldás tekintetében mégis döntőnek bizonyuló dologban téved, mint a másik oldal szentként tisztelt nagyágyú. Például Nadas Péter, hogy innen is egy méltó nevet említsek; ráadásul szintén

Nobel-díjra jelölt írónk; no és szintén zsidó – tenné hozzá a megoldás híján egyelőre megzavarodott magyar.

Lovas meg Nádas (és sokan mások) közös tévedése, hogy – határozott állításukkal ellentétben – Kertész Imre könyve nem sorolható az Auschwitz-irodalomba!

A sapka és a Sorstalanság, noha azonosságuk sok mindenben nyilvánvaló, nem vehetők egy kalap alá. Roman Frister ugyan szintén megérdemelne egy Nobel-díjat – ő azonban valóban az auschwitzi visszaemlékezésekért. Az ő ideje azonban majd akkor fog eljönni, ha a világnak végképp elege lesz az egyoldalú, politikailag korrekt (tehát mesterséges, s ennyiben óhatatlanul hamis és félrevezető) mítoszgyártásokból, s ehelyett belátja, hogy a múltból csupán egyetlen út vezet ki végérvényesen és visszafordíthatatlanul: mégpedig a patikamérleggel kimunkált, arányos igazság útja. Amelyen a bűnösök is áldozatok, ha áldozatok, s az áldozatok is bűnösök, ha bűnösök. Amelyen a kollektív bűnösség éppen úgy értelmét veszti, mint a kollektív ártatlanság.

Nádas (a Kertész Imrét ünneplő Élet és Irodalomban) ezt állítja:

„Auschwitz realitása az elmúlt ötvennyolc évben az etikai szemlélet, a politikai gondolkodás és a jogalkotás univerzális mértéke lett. Azok sem tudják megkerülni, akiknek leginkább érdekükben áll, a nacionalisták és fasiszták. Attól kell kényszerűen magukat elhatárolniuk, amit szeretnének ismét csak megtenni. Az etnikai tisztogatás, a tömeggyilkosság és a népirtás nem tartozik többé a legitim nemzeti ábrándok közé.”¹⁶

Később így folytatja Kertész elemzését:

„Az európai kultúra legmélyebb, esszenciális jellegű realitásként ismerte fel Auschwitzot, amikor a diktatúrák folytonosságának realitásából pillantott vissza saját gyermekkorának szép és egyetlen Auschwitzára.”

Csakhogyan ez egyszerűen nem igaz.

Kertész Imre könyve – egyebek között – azért remekmű, mert hajszálpontos. Kertész valójában Zeitz és Buchenwald foglya volt, Zeitzről és Buchenwaldról ír, azaz munkatáborokról; s lényegesen kevesebbet – bár nem kevésbé lényegeset – szól Auschwitzról, a megsemmisítőről, ahol azonban mindössze három napot töltött. („Bármennyire meglepett, mikor utánaszámoltam, mégis való tény: Auschwitzban mindössze három teljes napot töltöttem tulajdonképpen el.”¹⁷) A megsemmisítésre ítéltektől (és a megsemmisítésektől) elkülönítve, továbbszállítására várakozva. Ennek a három napnak a fedezetével kétségkívül írhatott volna egy „igazi” Auschwitz-regényt is, amelyben mint

személyes élményekről számol be a megsemmisítés közismert borzalmairól. Kertész Imre azonban hajszálpontosan elválasztja az akár messziről hallott, látott és szagolt, de személyesen megtapasztalt dolgokat azoktól, amelyeket meséltek neki. Nem hagy kétséget meggyőződése, következtései felől (az évek óta folyó elgázosításról s az évek óta működő krematóriumokról), mégis gondosan ügyel a tapasztalatok és a hallomások pontos megkülönböztetésére. S még valamire: a szenttelen előadásmódra, amely – a súlyos tények díszletével a háttérben – éppen emiatt, a nagyvonalú távolságtartás miatt tud annyira (hol lebilincselően, hol hátborzongatóan) ironikus lenni, és ennek megfelelő szellemi (filozófiai) és erkölcsi (drámai) magasságokba emelkedni és emelni. E két alappillérnek (a ténytudásnak és a távolságtartásnak) köszönhető, hogy ebből a Nobel-díjas műből ezúttal teljesen elmaradnak azok a könyvekből és filmekből ismeretes „drámai” megoldások (agyonhasznált betétek), amelyekben hol magukból kivetkező vadállatok, hol teljesen érzéketlen emberi gépezetek állnak szemben a rokonszenves – jobb sorsa érdemes – áldozatokkal. Kertész Imre remekművében zsidók és nem zsidók egyaránt ízig-vérig emberek, de hogy éppen fájoan gyarlók vagy csodásan nagyszerűek, soha nem az dönti el, hogy egy valóságtól elrugaszzkodott, kész séma („forgatókönyv”) szerint milyennek kell lenniük. Az ironia (a finom s annál metszőbb gúny) lenyűgözően szellemes vagy hátborzongatóan pontos telitalálatai sem annyira az embert, mint inkább az Életet célozzák meg és trafálják el. Kertész nem az emberekkel, hanem az Élettel küzd, az Élet értelmével viaskodik. Hitelesen, s valóban remekül.

*

Elkerülhetetlen, hogy végre igazoljam is állításaimat legalább néhány, a könyvből kiragadott példával.

Mindjárt a történet elején Sütő úr, aki valaha a főhős édesapjának alkalmazásában állt, „mivel faji tekintetben neki teljesen rendben a szénája”, elvállalja, hogy papíron „megveszi” a munkaszolgálatba készülő apa raktárát („hogy örködhessen az ottani javainkon, no meg hogy ezalatt a bevételről se kelljen egészen lemondanunk”), s hogy majd jó helyre elrejt, s megőrzi a családi ékszereket tartalmazó csomagocskát. Sütő úr („aki bizonyos értelemben mégiscsak fölibénk kerekedett”) ragaszkodik ahhoz, hogy továbbra is „főnök úrnak” szólítsa az apát, a mostohaanyát meg „drága nagyságos asszonyomnak” nevezze, de még ahhoz is köti magát, hogy „elismervényt” adjon az „áruról” (a csomagocskáról), „bár apám mondta néki, hogy »ne gyerekeskedjen«, meg hogy »köztünk nincs szükség ilyesmire«,.. A már jól bevált s ezért kockázatmentes kaptafára gyártott történetek dramaturgiája szerint az ilyen kölcsönös megértésekből és tiszteletekből következik majd a „váratlan” fordulat, amikor egyszeriben kiderül, hogy a szegény, szerencsétlen áldozat valójában kígyót melengetett a keblén (a megőrzésre átadott javakat ellopják, a féltett családi

kincseket eladják...). Nos, Kertésznél semmi ilyen nem következik. A történetben kicsit később, amikor tizennégy éves főhősünket hivatalos papírja ellenére, munkába menet, egy rendőr leszállítja a Csepel felé tartó buszról, az olvasóban ugyanez a rossz reflex (berögződés, beidegződés) lép működésbe: a hivatalos közeg most bizonyára – annak rendje és módja szerint – kegyetlenkedni, fölényeskedni fog a kiszolgáltatottakkal, vagy legalább gépiesen (ridegen és precízen) végrehajtja a parancsot, végtére is holokauszt-regényt olvasunk, amelynek a végén meg kell lennie a szükséges számú áldozatnak – különben mitől volna az, ami. Ehelyett azonban:

„Már-már azt hittem, nem jól érti tán az igazolványt, s éppen készülődtem volna elmagyarázni néki, hogy – amint láthatja – hadiüzemnek vagyok tagja, s bizony nem érek rá az időm vesztegetni; hanem akkor meg egyszerre hangokkal s fiúkkal népesült be körülöttem az út, társaimmal a Shell-ből. A töltés mögül bújtak elő. Kiderült: őket meg már az előző buszokról fogta itt a rendőr, s igen nevettek, hogy én is megérkeztem. Még a rendőr is elmosolyodott kissé, mint aki távolabbról ugyan, de valamennyire szintén részt vesz a mulatságban [...]. Ő maga is rokonszenvesnek látszott: eléggé alacsony rendőr volt, se öreg, se fiatal, napcserzett színű arcában tiszta, igen világos szemmel.”

Az Auschwitzba tartó „nagy utazást” se rajzolja meg az elviselhetetlennél elviselhetetlenebbre. Nem hajlandó engedményt tenni semmilyen „jogos” kíváncsornak: ha úgy tudja is, hogy haltak emberek szomszár, az „igazság” kedvéért sem hajlandó a történetet úgy kanyarítani, hogy ez a tragédia az ő vagonjában essen meg, alkalmat teremtvén magának ezzel arra, hogy a borzalmakat mint személyes élményt (látványt) még erősebb színekkel ecsetelhesse. Ehelyett:

„Való tény, a mögöttünk levő kocsiból érkező bizonyos hangot, úgy a második nap délutánjától fogva, én is egyre hallani voltam kénytelen: nem volt éppen kellemes. Az öregasszony – így mondták a mi kocsinkban – beteg, s vélhetően megöregült, nem kétséges, a szomszárág következtében. A magyarázat hihetőnek is tetszett. [...] A harmadik nap délelőttjén azután az öregasszony elhallgatott végre. Akkor meg azt mondták nálunk: meghalt, mivel nem kaphatott vizet. De hát tudtuk: beteg meg öreg is volt, s az esetet ilyenképp mindenki, magam is érhetőnek találtam, végeredményében nézve.”

S végül Auschwitz, a gázkamra, a krematóriumok – és a minden részletében aprólékos műgonddal kimunkált, valóban bámulatos egyensúlyozás. Kertész Imrének mint szemtanúnak, a holokauszt eleven krónikásának, hitelesen, pontosan be kell számolnia, mit látott. Nem tehet hozzá, nem vehet el. Mint szépírónak, érzékletesen – s ugyancsak hitelesen – ábrázolnia kell hősei külső és belső világát, s eközben nemcsak hogy szabad, hanem kell is magából

hozzátennie: hogy az igazat mondhassa, ne csak a valót. Mint a holokausztot megörökítő szépírónak, maradandó emlékművet kell állítania elpusztult társainak: olyat, amely halk szóként, mégis messze hangzó kiáltásként, örökre emlékeztet a szörnyűsége. Érzékletesen láttatnia kell, amit (elkülönített helyzetében, három nap alatt) egyáltalán láthatott és érezhetett, de még azt is, amit csak hallott, s amit csak képzelt. S végül mint a holokauszt túlélőjének az egész borzalmat (s az egész regényt) egy olyan filozofikus látásmódba (írói stílusba) kell öltöztetnie, amely garantálja számára (és minden túlélő számára), hogy Auschwitz után is van élet, ez az élet azonban nem torkollik még egyszer Auschwitzba.

Ha eme szempontok közül Kertész Imre csak egyetlen egyet is elhanyagolt volna, a Sorstalanság nem lehetett volna remekmű. Egyáltalán nem véletlen, hogy örületes gyorsaságáról, mozgékonyságáról – no és szellemi felületességéről – nevezetes századunkban, a huszadikban, hihetetlenül sok időt: tizenhárom évet fordított a terjedelmére nézve voltaképp szerény könyv megírására.

Tézisem (a kötél-táncos-mutatvány állhatatos jelenlétének) igazolására elegendőnek ítélem az alábbi néhány részletet (fel)idézni Kertész könyvéből. Ez előtt és után csupán egyetlen dologra hívom fel külön a figyelmet: arra a már-már kínos eltökéltségre és szörszálhasogató pontosságra, ahogyan a szerző értesülései forrását igyekszik megjelölni (példának okáért mindjárt az első mondatban is).

„Igazság szerint – derült ki lassacskán, s nem pontosan követhettem, mi úton-módon – ez a kémény itt szemközt nem is bőrgyár valójában, hanem »krematórium«, azaz hamvasztókemence kéménye, ahogy a szó értelméről felvilágosítottak. Akkor hát jobban is megnéztem: zömök, szegletes, széles szájú kémény volt, tetejét mintha hirtelen lecsapták volna. Elmondhatom, bizonyos tiszteleten – no meg a szagon kívül, természetesen, amibe már valósággal beléragadtunk, mint valami sűrű pépbe, valami mocsárba – egyebet nemigen éreztem. Hanem a távolban is egy, majd még egy, s már a ragyogó ég legszélén is megint egy ugyanilyen kéményt vehettünk mindig újabb meglepődéssel észre, melyek közül kettő a miénkhez hasonló füstöt ontott éppen, s tán igazuk volt azoknak, akik már egy távoli, csenevész lombú ligetféle mögül föltörekvő füstgomolyra is gyanakodni kezdtek, s az jutott, véleményem szerint is joggal eszükbe: akkora hát a járvány, hogy ennyi sok a halott?”

„Oda-vissza, a blokkparancsnok irányításával, meglehetősen utat kellett megjárunk [...] Akár esküt is tehetek rá: személy szerint ezen az úton senki idegennel sem beszéltem. Mégis, ekkortól számíthatom valójában a pontosabb ismereteimet. Ott szemközt jelen pillanatban épp a mi vonatunkból való útítársaink égneek, mindazok, akik autóra kéreztettek, akik továbbá öregség

vagy egyéb ok miatt az orvos előtt alkalmatlannak bizonyultak, valamint az aprónép és velük jelen vagy eljövendő anyák, akiken ennek már látható a jele, amint mondták. Az állomásról ők is a fürdőbe mentek. Őket is fölvilágosították a fogasokról, a számokról, a fürdés módozatáról, ugyanúgy, amiképpen minket. A borbélyok is ugyanúgy ott voltak – mint állították –, és a szappant is a kezükhöz kapták. Aztán ők is bejutottak a fürdőhelyiségbe, ahol, hallom, ott is ugyanúgy megvannak a csövek meg a zuhanyok: csakhogy ezekből ott őrájuk nem vizet, hanem gázt engednek. Mindez nem egyszerre, inkább apránként jutott értésemre, mindig újabb részletekkel kiegészülve, némelyeket vitatva, másokat helybenhagyva, s újabbakkal is megtoldva. Közben – hallom – végig igen szívesek hozzájuk, gondoskodás, szeretet veszi őket körül, a gyermekek labdázna meg énekelnek, s az a hely, ahol megfullasztják őket, igen szép, gyep, liget meg ágyások közt fekszik: ezért is keltette mindez végül némiképp bizonyos tréfák, valahogy affajta diákcsíny érzését bennem. Ehhez járult még hozzá, ha meggondoltam, hogy mily ügyesen öltöztettek például engem is át, csupán a fogas meg a rajta lévő szám ötletével, vagy mint ijesztettek rá a tulajdonnal bírókra például a röntgennel, ami végezetül is puszta szó maradt mindössze. Persze, beláttam, mindez mégse egész tréfa, ha más oldalról nézem, hisz az eredményről – hogy így fogalmazzam – a magam szemével, meg főképp az egyre hánytorgó gyomrommal is meggyőződhettem; de hát ez volt az érzésem, s alapjaiban – így képzeltem legalábbis – ez se igen történhetett oly nagyon másként. Végére csak itt is összeültek, mondhatnám: összedugták a fejüket igen valószínűen, ha ugyan nem is épp diákok, természetesen, hanem meglett, felnőtt emberek, esetleg, sőt minden bizonnyal, ha meggondolom, urak, tekintélyes öltözékben, szivarral, rendjelekkel, csupa parancsnok vélhetően, akiket e percben nem lehet zavarni – így képzeltem. Egyikük aztán kigondolja a gázt: egy másik mindjárt a fürdőt, egy harmadik a szappant, egy negyedik megint a virágokat teszi hozzá, s így tovább. Némelyik ötletet esetleg huzamosabban is vitathattak, javíthatnak, míg másoknak viszont mindjárt megörültek, s felugorva (nem tudom, miért, de ragaszkodtam hozzá: felugrottak) egymás tenyerébe csaptak – mindez igen jól elgondolható volt, legalábbis az én számomra.”

Tizenhárom évnyi csiszolgatás után egyszerűen nincs okunk feltételezni, hogy mindjárt az első mondatba az „Igazság szerint – mint kiderült” mellé ne teljes tudatossággal került volna oda ez a fél megjegyzés: „s nem pontosan követhetem, mi úton-módon”; noha ez a beszúrás a mondat kereksege, a mondanivaló értelme, tartalma szempontjából teljesen feleslegesnek s elhagyhatónak tűnik. (Tessék kipróbálni!) Egyetlen ok magyarázhatja ott-létét, ez pedig Kertész Imre már-már mániákus kötődése-ragaszkodása az igazsághoz. Nem láthatta, hogy egyetlen társát is elgázosították vagy elégették volna, de mégis tudja; e tudomásáról számot kell adnia; de különös lelki alkatának különleges rigolyája: az igazsághoz való konok ragaszkodása e beszámolást a tények, csakis a tények teljes tiszteletben tartásával engedi meg. A tény

fogalma, persze, nem csupán a külvilágra (az „objektív valóságra”) szorítkozik, hanem kiterjed az igazságnak (valóságnak) megfelelően (azaz hitelesen, hitelt érdemlően) ábrázolt belső történésekre is. Éppen ezért kell figyelmet szentelnünk és jelentőséget tulajdonítanunk az efféle (a „végkifejlet”, a „mondandó” szempontjából pusztá szószaporításnak tetsző) mondatoknak, mint amilyen ez is: *„Mindez nem egyszerre, inkább apránként jutott értésemre, mindig újabb részletekkel kiegészülve, némelyeket vitatva, másokat helybenhagyva, s újabbakkal is megtoldva.”* Ha egy ilyen mondat tizenhárom év után is bent maradt, egészen bizonyosra vehető, hogy alkotójának az önmagához s az igazsághoz való hűség semmivel nem alábbvaló szempont a jó értelemben vett propagandahatásnál.

Kertész abban zseniális, amiben a mesebeli molnárleány: visz is ajándékot, meg nem is. Állít is, meg nem is. Állítja, hogy voltak gázkamrák (mert kellett lenniük), de nem állítja, hogy látta őket (hiszen nem látta őket). Amikor egy év múltán, már hazafelé, kiszállt a vonatból egy városban, ahol – mint írja – „a cseh szó mellett már magyart is sokat hallottam”, emberek gyűltek köré, s érdeklődtek. Lassacskán szétszéledtek, egynek a kivételével; s hogy milyenek gondolja az író ezt az egyet (pontosabban: milyenek gondolja Kertész azt az Életet, amelyben kétség és gázkamra – s végső soron az ő sorstalanná vált sorsa – így viszonyulhat egymáshoz), jól megmutatja ez a rövid leírás:

„...nagy nyáriasan csak inget meg nadrágot viselt, közbül pedig a két hüvelykujját, melyeket kétoldalt, a nadrágtartójának szárjai mellett illesztett az övhely mögé, míg a többi ujjja meg kívülről dobolt, játszadozott ezalatt a szöveten. Ez arra volt kíváncsi, ami meg is mosolyogtatott kissé, hogy láttam-e a gázkamrákat.”

A válasz maga a (dicsért) kötélranc. A logika, minden kétségen kívül, az – új keletű kifejezéssel élve – holokauszttagadó oldalán áll, s ezt az okfejtést (mint alább láthatjuk) Kertész csorbíthatatlanul bemutatja. Egyetlen szóval sem siet bizonygatni, hogy három napot azért ő is eltöltött Auschwitzban, s látott, amit látott (nem szólva arról, amit szagolt). Meggyőződése (ki nem mondott állítása) éppen attól válik megingathatatlan igazsággá (cáfolhatatlan állítássá), hogy mint magától értetődőt, nem érzi szükségét érvekkal megerősíteni vagy megvédeni. Különösképp az istenhívők lehetnek így vele, amikor istentagadókra lelnek: evidenciáról nem lehet vitát nyitni.

Tehát a főhős (Kertész) válasza ama egynek:

„Mondtam is neki: – Akkor most nem beszélgetnénk. – No igen – felelte, de hogy csakugyan voltak-e gázkamrák, s mondtam neki, hogyne, egyebek közt gázkamrák is vannak, természetesen: minden attól függ – tettem még hozzá –, hogy mely táborban miféle is járja. Auschwitzban például számíthatunk rá. Én

viszont – jegyeztem meg – Buchenwaldból jöttem. – Honnan? – kérdezte ő, és meg kellett ismételnem: – Buchenwaldból. – Tehát Buchenwaldból – bólintott, s mondtam neki: – Onnan. – Amire azt mondta: – Nos, várjunk csak – merev, szigorú, kissé valahogy már-már leckéztető arccal. – Tehát Ön – s nem is tudom, miért, de szinte egész megilletődötté tett valahogy ez az igen komolyan, mondhatnám, némiképp szertartásosan hangzó megszólítása – hallott a gázkamrákról –, s mondtam neki: hogyné. – Mindamellet – így folytatta ő, még mindig ugyanazzal a merev, mintegy a dolgok közt rendet, világosságot teremtő arccal – Ön személy szerint, a saját szemével azonban mégsem győződött meg róla –, s el kellett ismernem: nem. Amire ezt a megjegyzést tette: – Vagy úgy –, majd kurtán biccentve tovább sétált, mereven, kihúzott háttal, s úgy néztem, hogy elégedetten is valamiképp, hacsak nem tévedtem.”

*

Nos, éppen ez a tizenhárom évnyi munkával minden kis elemében megkomponált, s habár nyaktörőnek ígérkező, mégis sikeresen végrehajtott mutatvány bűvöli el annyira a németeket. „Kertész Imre a mi nyelvünkön beszél” – írja az egyik német újság méltatása. Nem véletlen, hogy Sorstalansága elsőként ott, Németországában törte át az érdektelenség falát, előbb a véleményformáló elit, majd a nagyközönség tetszését is egyre inkább elnyerve magának; s csak az ottani hangos elismerés és dicsőség után kezdtek Magyarországon is komolyan venni szerzőt és mondandóját.¹⁸ Bár kétségtelen, hogy a hazai hivatalos méltatás egyenesen a legrangosabb elismerésben, a Kossuth-díjban öltött testet (1997-ben), az itteni elit és az itteni nagyközönség a Nobel-díjig csakugyan nem fogadta kegyeibe Kertész Imrét. Feladványunk egyik kacifántos részletkérdése, hogy vajon miként magyarázható, hogy Németországnak kellett a Kertész-féle holokauszt-irodalom, s hogy minden bizonnyal könyveinek németországi kiadóján, ennek ajánlásán keresztül vezetett az út a Nobel-díjig; Magyarországon pedig még a holokauszt-emlékezet fenntartásában, sőt, az antiszemitizmus elleni harc demonstrálásában amúgy érdekelt balliberális körök sem mutattak különösebb hajlandóságot arra, hogy Kertészt és műveit értékének és nagyságának megfelelően a figyelem középpontjába állítsák. Tényként állapítható meg, hogy még a Kossuth-díj sem volt elegendő ahhoz, hogy a tehát megzavarodott (érzés- és szellemvilágában összekuszálódott) magyarok akár ezen, akár azon az oldalon beszéljenek és vitatkozzanak a szerzőről és mondandójáról; mintha csak az egyik oldal nem látott volna benne időszerű, könnyen kiaknázható lehetőséget (politikai üzletet); a másik oldalból meg hiányzott volna a készlet, hogy megint hagyja belenyomni az orrát a lehető legistentelenebb, legfőbenjáróbb bűnbe, a zsidók elhurcoltatásába, kiirtásába.

De mitől üzlet az a németeknek, ami a magyaroknak nem az? Honnan van amazokban ellenállhatatlan készlet az újbóli szembenézésre, a sokadik

bűnbánatra, ha az efféle „mazochizmus” egyébként egyetlen népnek se jellemző sajátossága?

A rejtély nyitja éppen Kertész egyenességében (őszinteségében és tisztességében), s az ebből fakadó hajszálpontosságában rejlik. Abban, hogy bár mindenki Auschwitzról beszél, ő igazából Buchenwaldot mond. Amit, amennyit s ahogyan ő mond Auschwitzról, idézőjellel és idézőjel nélkül, jelképesen és valóságosan, az a németek számára kiváló kiegyezési alap és megtisztulási lehetőség; soha vissza nem térő alkalom arra, hogy saját lelkiismeretüknek s a világnak örök etalonként felmutatassák: ez a mi bűnünk, ez a mi szégyenünk, nem kevesebb, de nem is több egy hajszálnyival sem; ez és ennyi, amit és amennyit örök időkre elismerünk, elfogadunk, szánunk és bánunk: amiért bűnbocsánatunkat kérjük.

Nem csak Kertész és Sorstalansága, hanem – ilyen szépen és kuszán függenek össze a dolgok – a díj beharangozása is maga a szinte művészi tökélyre fejlesztett, leheletfinom egyensúlyozás. A világ „politikailag korrekt” véleményformálói és általuk megdolgozott nagyközönsége nehezen venné be – egyenesen holokauszt-relativizmusnak tekintenék –, ha az egyébként folyamatos megemlékezések iránya Auschwitztól (a megsemmisítőktől) Zeitz és Buchenwald (azaz a munkatáborok) felé fordulna. Ezt (mint jeleztem), maga a szerző is igazságtalannak ítélné; ezért van az, hogy bár egyértelműen Buchenwaldot mond, nyilatkozataiban ő is inkább Auschwitzról beszél; s ez magyarázza azt a tényt, hogy bár eltérő érdekből és megfontolásból, de a németektől kezdve, a díjat odaítélő svédnek nyilvános indoklásán át, egészen a hazai hangadóigig mindenki csak Auschwitzot emlegeti, s mélyen hallgat a valóban átélt és bemutatott valóságról: Buchenwaldról.

A feladvány talányosságát csak növeli (a megoldhatóságba vetett hitet pedig annál határozottabban csökkenti), hogy a magyarországi antiszemitizmus és nacionalizmus megítélése tekintetében, úgy tűnik, semmi különbség sincs Kertész Imre és a mérvadó magyar balliberális értelmiségiek (pl. Nadas Péter) felfogása között. Nem látni lényeges eltérést aközött, hogy egyikük (Kertész) az antiszemitizmus uralmáról beszél, arról, hogy nácik, agresszív nacionalisták lépnek fel nyíltan a médiában, meg arról, hogy bőrdndje mindig összecsomagolva, útra készen áll¹⁹; másikuk (Nadas) szerint pedig csupán „Auschwitz realitása”-nak köszönhető, hogy az etnikai tisztogatás, a tömeggyilkosság és a népirtás „nem tartozik többé a legitim nemzeti ábrándok közé”, – a mondat értelméből fakadóan a nem legitim ábrándok közé viszont változatlanul odatartozik.

Az efféle rettentően súlyos (és ugyanennyire bántó) kijelentések, valóban úgy tetszik, mozdíthatatlan kősziklaként fekszenek azon a keskeny ösvényen, amely a két oldalt egyáltalán még összeköti. Mivel az ún. nemzeti oldal igazán nagy

hatású (és mellékesen kisebb-nagyobb szeretetnek és tiszteletnek örvendő) egyedei (törzsi harcosai) között még véletlenül sem találni olyat, akire a másik oldal hangadói ne sütötték volna már rá az „antiszemita” és a „nacionalista” bélyeget, e tájékon egytől-egyig mindenki teljes joggal érezheti sértve magát attól az otromba és képtelen feltételezéstől, hogy ő bárkinek is a kiirtásán ábrándozna. S nem természetes-e, hogy a nyilvánvaló igazságtalanság (valótlanság) láttán ugyancsak egytől-egyig mindenki máris azt fogja gondolni, az ellenség részéről tudatos harcművelet zajlik, s a már igen jól bevált, kiváló hatásfokú A-fegyvert (azaz az antiszemitizmus elleni harcot mint politikai fegyvert) vetették be újra, immáron sokadszor.

Van-e még erő, mely ezt a sziklát elmozdíthatja? Gondolat, mely az istenes feladványt megoldhatja?

*

A remekmű.

A remekmű Kertész Imréje. Aki az igazat, csakis az igazat írja és mondja – s ha tágabb koordinátarendszerben tekintve olykor súlyosan téved is (ld. később), soha nem kufárkodik, soha nem seftel az éppen jó árfolyamú történelemmel. Írói és emberi nagysága bennünket mint gondolkodót s felelős feladványfejtőt, akárhogy is, kötelez. Kertész Imre méltó arra, hogy remekművén belül és kívül egyaránt kövessük tekintetét. Az ő megértésén keresztül aztán, ki tudja, lehet, hogy eljutunk a megvilágosodáshoz. Ez a mi halvány, de egyetlen esélyünk a megoldást illetőleg.

Álljunk képzeletben Kertész mellé, a szikla túloldalára! Mi volnánk az, akit 14 évesen leszállítanak a Csepel felé tartó buszról, s mint halat az ügyes varsában, szinte észrevétlen terelnek egyre beljebb, mélyebbre. Üres, kopott vámház a tétova rendőrrel, némi nevetgéléssel, aztán ridegebb csendőrlaktanya „az iratok bemutatása céljából”, „lóistálóba az egész zsidó bandát”, majd egy szélesre tárt kapu, téglagyár, dugig tömve „minden korú gyerekekkel” és „megszámlálhatatlan öreggel, mindkét nemből”, veszteglés, unalom s szerencsére a megváltó hír: „akinek van rá kedve, munkára jelentkezhet, mégpedig Németországba”. Egy bizonyos „Zsidótanács” karszalagos emberei ugyancsak megtámogatják a megnyerőnek talált gondolatot, „így vagy úgy, szépszerrel vagy kényszerűen, de előbb-utóbb amúgy is mindenkit Németországba telepítenek”, az önként vállalkozó legelsőknek legalább „jobb hely, továbbá az a kedvezés is jut osztályrészül, hogy mindössze hatvanával utazhatnak egy kocsiban, míg később már viszont legalább nyolcvannak kell majd elférnie, a szerelvények elégtelen száma miatt”. Így kerül a tudatlan áldozat a legbelső csapdába, villanyáramos koncentrációs táborokba, ahonnan már csak a vak véletlen menthet ki minket, ha kiment egyáltalán. Kertész Imrének van ereje (tisztessége és eltökéltsége)

észrevenni az útját kísérő jámbor, emberi gesztusokat, bátorító szavakat, együttérzéseket, de ezek a jó szándékok mégiscsak a pokol útjait kövezik; s minél inkább, voltaképp annál rémisztőbbek. Nem akadályok, hanem álcák, díszkíséretetek, melyek éppen segítenek csapdába csalni, gyengéden befelé, végzete (végzetünk) felé terelni.

S most itt állunk sorstalanul: azaz olyan élet nélkül, amelyet a magunk döntésére s örömeire választhattunk és élhattünk volna. Életünket izzó borzalmakkal megpecsételték, s jobb híján ezt a húsunkba égetett életet kellett sorsunkká fogadni. A sokadik történetet írjuk róla, hogy megszabadulhassunk, sőt, megtisztulhassunk tőle; elmenekülhessünk tőle és előle; pedig egyetlen könyv, a legelső is elegendő lehetett volna – ha meghallanak.

Kertész ama kiveszőben lévő emberfajta tekintélyes képviselője, aki még azt mondja, amit gondol. Ezért érdemes odafigyelni rá! Ezért lehet és érdemes – akár képletesen is – alkudozni vele; ezért érdemes követni; követünké fogadni. Ha Kertész azt mondja, hogy Németországtól ő mindenekelőtt az olvasók figyelmét, érdeklődését kapta meg, akkor legyen fülünk rá meghallani, s lássuk biztosan, hogy tulajdonképp mi hiányzik neki. Roppant fontos felfigyelni rá (éppen ezért nem először hangsúlyozom), hogy Kertész nem akart cirkuszi mutatványosként üzletelni az eltorzított életével; nem azon fáradozott, hogyan tudna minél több nyers borzalmat, úgy, mint a rakott krumplit, egymásra halmozni; de még azon sem, hogyan tudná a „sajátjai” előtt elismerését (ázsioját) minél feljebb srófolni. Igaz, Nobel-díját követő nyilatkozattengerében egyetlen csöppet sem szánt annak a logikus felvetésnek, hogy nem csak a magyarságnak, de a zsidóságnak is szembe kellene néznie egy s mással. Például a zsidótanácsok és a zsidó kápók szerepével; azzal, hogy voltaképp egy hajszálnyival sem viselkedtek különbül saját véreikkel, mint a (nem zsidó) magyarok. Mert hiszen nem magyarokról, nem zsidókról van itt szó igazából, hanem az Emberről; az Emberiségről; az Életről. Nem az a fontos azonban, hogy könyve lapjaiból – kőtábláiból – kilépve mennyire igazságos és tárgyyszerű Kertész Imre, vagy mennyire nem; mégiscsak túlzás lenne megkívánni egy hús-vér embertől akkora felülemelkedést és elrugaszkodást, hogy miután büntetlen-ártatlan gyerekként éppen zsidó volta miatt tagadják meg s hurcolják el, s csupán a vak szerencsének köszönheti, hogy a pusztulásban már nem kellett osztoznia milliónyi társával, akkor ő éppen úgy ügyeljen a kítaszítók, mint a kítaszítottak igazságaira. Legyen elég, hisz ez is több, mint legtöbbször remélhető, hogy írásművében maradéktalanul ilyen: tárgyyszerű és igazságos. A Zsidótanácsról szóló, imént idézett bekezdést, ha kihagyja, jó szolgálat tett volna (látszólag legalábbis) az övéinek. De nem tudja kihagyni, mert hiába a regényforma, az író szabadsága – és sorsul kapott zsidósága –, ha egyszer látta a karszalagosokat, hallotta őket, saját szemével, fülével: innentől kezdve pedig a valóság iránti hűség, a pontosság – helyesebben: az igazság – iránti elkötelezettsége vezérli.

Kertész egyet akart, azt, amit minden igazi alkotó: valamiképp megragadni – és újratehermenteni azt a világot, amelynek ő nemcsak áldozata, hanem bizonyos értelemben kiváltságosa is: túlélője, aki elorzott sorsa helyett kapott egy másikat; ő lehet a hírvivő; de nemcsak a hírvivő, hanem – legyen akármily meghökkentő megoldás – a hídverő is.

Mert Kertész, lám, hajlik a kiengesztelődésre, megbocsátásra. A németekről már nyilatkozta, hogy nem azonosítja őket a náccal („*Nem a németekre, hanem a náccikra vagyok dühös*”). A magyarokról még nem nyilatkozta, hogy nem rájuk, hanem a nyilasokra dühös. Kertész, mielőtt a magyarokkal szemben is kiengesztelődne, előbb figyelmet, elismerést vár azért a roppant akkurátus munkáért, amellyel ő az Élet számára megragadta, kibogozta s örök emlékeztetőül és tanulságul könyvben tartósította az emberiség történelmének egy különös – különösen kusza és kegyetlen – darabkáját. A magyar olvasók igazi, odaadó figyelme és visszhangja hiányzik neki, hiszen – neki, a hajszálpontos írónak el kell hinnünk – nem a Kossuth-díj hiánya izgatta, nem a hivatalos megbecsülést szomjúhozta (hiszen azt megkapta), hanem a hétköznapi magyar emberek hiteles együttérzését; amely kivezethetné végre a kényszerképzetéből. Abból a kényszerű, de a saját életéből mégis logikusan következő képzetből, hogy a felemás, kényszerű jószándékok – képmutatások – bármikor újra összerendeződhetnek a valóságos gyűlöletekkel; s így, ketten bármikor újra kikövezhetik a pokol útját...

*

Nos, találunk-e a csepeli busztól mindeddig egyetlen pontot is Kertész életében, ahol, ha ott vagyunk, tisztességesebb – és egyáltalán: járható – leágazást és irányt tudunk volna mutatni számára? Kertésztől nem vehetjük zokon, hogy bőröndje úgyszólván mindig útra kész, nem vehetjük zokon, hogy nem szereti Magyarországot, hogy számára a nemzet, a haza, az otthon: „mindeddig megközelíthetetlen fogalmak maradtak”; de még azt sem, hogy Jeruzsálemi tartózkodása során, ahogy írja, első ízben érintette meg „a nemzeti felelősség súlyos és felemelő érzése”. Azt éppenséggel mondhatnánk neki, hogy akkor minek vagy itt, menj haza Izraelbe! – csak hát mi értelme éppen egy szókimondó, őszinte és tisztességes embertől megszabadulni, amikor manapság zsidóban és magyarban (és zsidó magyarban) egyaránt olyan ritka az ilyen, akár a fehér holló. Hát még a Nobel-díjas.

Kertész ki meri jelenteni Demszky Budapestjéről, hogy sem szellemileg, sem erkölcsileg nem nyújt számára semmi értékeset, semmi maradandót. S valóban: Demszky Budapestje a látványos cirkuszokkal kényelemben és izgalomban tartott, igénytelen, gondolattalan tömeg világa; olyan világváros (utcai karneváljával, melegfesztyíváljával, Pepsi-szigetével), amelyből, aki csak teheti,

menekül (még maga a főpolgármester is). Nem csak Kertész látja tehát, milyen ez a város. „Ezen” az oldalon vannak több millióan. „Azon” az oldalon viszont mintha egyedül Kertész szemén nem ülne hályog. Létezhet ez? Aligha. Annál inkább, hogy az ottani látók nem beszélnek. Kertészt kivéve.

Kertész éppen az egyenessége – valóban bátor szókimondása – révén lehet kéretlenül is a követünk abban a törzsi háborúban, amelynek egyébként – bizonyos értelemben – ő maga is szorgalmas gerjesztője. Ám a megértés kicsit erősebb optikáján keresztül tisztán kivehető, hogy ez a gerjesztés soha nem egy előre megfontolt, netán alantas szándék terméke, amely tudatosan és tervszerűen hiszterizálni és rombolni akarna, hanem az egyenes jellemből fakadó egyenes következmény; amely éppen ezért alkalmas akár a hídverésre is. Több mint jellemző, hogy a Magyar Demokrata egyik lelkes harcosa (szerzője) Kertész Imrétől rendre azokat a megnyilvánulásokat gyűjtötte elrettentésképpen csokorba²⁰, amelyek figyelmes olvasatban éppenséggel Nobel-díjasunk igaz dicsőségére válnak, vagy ezért, vagy azért. Amikor Kertész a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének vendégeként azt nyilatkozza, hogy „Nem tekintem a magyar nemzet képviselőjének a szélsőséges jobboldalt”, meg hogy „nincs olyan európai ország, ahol négyszázaléknyi örült ne lenne”, akkor nem szerencsés dolog ebből azt a következtetést levonni, hogy „a Westel Press Kertész Imre október 19-én közölt uszító nyilatkozatával aktuálpolitizált, egyértelműen megsértve a hétvégi kampánycsendet”. Hanem megint meg kell látnunk (*észre* kell vennünk), Kertész mennyire következetes, mennyire hajszálpontos. Hogy bár Magyarországról hurcolták el, s noha éppen hitsorsosai szemébe beszél, ekkor sem hajlandó engedni az igazságból. Lehet, hogy a másik oldalról nézve uszítás minden szava; de az uszítás leginkább szándékos hergelést jelent, s itt pedig éppen az ellenkezője történt: az egybegyűltek az ünnepektől Nobel-díjas helyzetértékeléséből, ítéletéből azt érthették meg, hogy habár ő szükségesnek tekinti, hogy a magyarok nézzenek szembe a Holokauszt borzalmaival, mégis oktalanság **lenne** a magyar nemzetet a szélsőségeivel azonosítani; vagy Magyarországot szélsőségeesebbnek gondolni a többi európai országnál.

Ugyancsak botorság Kertész nyakába varrni, hogy ő olyan dolgokat is kimond, amilyenek kimondásáért a másik oldalon meghurcoltatás járna. Ahelyett, hogy szellemi követünknek tekintenénk, akire hivatkozva könnyebben vizsgálódhatunk – s kereshetjük a jó megoldásokat – tabunak tekintett témákban! Amikor egy ugyancsak holland lapnak Kertész azt nyilatkozza, hogy „Szó sincs konszenzusról: ugyanúgy fennáll az urbánusok és népiek, a kozmopoliták és a megcsontosodott konzervatívok közötti örök viszály, amelyet a kozmopolita zsidók és a többi között fennálló nézeteltérésként is lehet értelmezni”²¹, akkor még hálásnak is kell lennünk neki, hiszen a politikailag korrekt, azaz üres, hamis állásponttal szemben („nincs olyan, hogy zsidók, mert minden zsidó másképp gondolkodik, a vélemény nem származásfüggő”) a saját

tapasztalatát, a saját véleményét hangoztatja; amely lehet (sőt, valószínű), hogy ugyancsak nem teljesen helyes, viszont bizonyosnak vehető, hogy a másikkal képest fényével közelebb áll a valósághoz. Ezen a véleményen át el lehet jutni a túlpartra; a „politikai korrektség” viszont nem visz sehova.

*

„A válságban leledző jobboldal pedig, megszokhattuk, hallgat vagy maga is az antimagyar Kertész előtt hajlong” – vonja le a konzekvenciát a Demokrata kökemény harcosa. Feladványunk helyes megoldásának megragadása szempontjából alapvető s ezért kikerülhetetlen kérdés, hogy a túlpárt immár világhíressé vált egyedének megértése, egynémely jellemvonásainak felmagasztalása s teljesítményének elismerése csakugyan hajlongásnak tekinthető-e: szolgálalkúságnak, behódolásnak, netán árulásnak.

Minden azon múlik, van-e képességünk és hajlandóságunk arra, hogy ne tekintsük az egyes embert, se az emberek alkotta nemzeteket, népcsoportokat homogén (monolit) tömböknek, amelyekről csakis homogén (monolit) véleményünk, ítéletünk lehet: vagy jó, vagy rossz, vagy fehér, vagy fekete. Ha Kertész Imre előtt pusztán azért hajtánánk fejet, mert éppen ő lett a soros Nobel-díjas, s így illik; vagy mert „a holokauszt írója”, „a történelem élő tanúja”, „a pokol túlélője”; ekkor valóban megalázkodásnak, dicstelen dörgölözésnek – s némileg divatnak – tekinthetnénk a hajlongó igyekezetet. Ha viszont a tisztes meghajlás azoknak az értékeknek szól, amelyeknek mindenféle emberben és emberi csoportban való jelenléte egyébként igencsak kívánatos lenne, akkor e mozdulat során nemhogy vonakodnunk és szégyenkeznünk kellene, hanem csöndesen örülni a halvány esélynek: őszinte gesztusunk inkább segíteni, ösztönözni fogja, semmint gátolná eme értékek gyakoribb előfordulását.

De ha nem ösztönzi, voltaképp akkor is minden rendben. Akkor is a megoldás küszöbéhez jutottunk. Gondolkodásunk és viselkedésünk méltóságát nem ellenségeinktől, nem is barátainktól kapjuk, hanem mélyebből vagy magasabbról. S lássék akár így, Kertész méltó dicséretétől nem leszünk kevesebbek: magyarnak hitványabbak, nemzetnek elveszettebb. Előjeleink ugyan különbözhetnek, de ha elfogadjuk, hogy egy istenes feladványban a koordinátarendszerünknek közösnek kell lennie – pontosabban kell lennie közös koordinátarendszernek, ahol (vagy amely fölött) Isten is lakozik –, akkor az is belátható, hogy ebben a rendszerben csakis az abszolút értékek számítanak. Itt tehát nem igaz az a tétel, hogy ha egy negatív előjelű számhoz hozzáadom ennek pozitív előjelű megfelelőjét, akkor ezek összértéke nulla lesz. Nem igaz az, hogy ha a túloldal igazságait magamhoz engedem, ez kioltja az én igazságaimat. Noha egész rendszerváltásunk éppen ennek a hamis feltételezésnek az ígézetében zajlott: ezért nem engedjük hozzánk jönni az igaz szavakat, ha nem itt, hanem amott mondták.

Pedig, ki gondolta volna, az összérték – a közös szellemi haszon, a közös érzelmi nyereség – akár a duplájára növekedhetett volna!

*

Megoldásunk nagyszerűségét illetően egyetlen cáfolhatatlan tény táplál erős kétségeket: az ember, ha nem muszáj, nem hagyja ott megszokott koordinátáit. Legkiválóbb elméink, akár ezen, akár azon az oldalon, meglepően görcsösen ragaszkodnak saját nézőpontjukhoz; nem szólva kevésbé kiváló elméinkről, akik valószínűleg még elvileg és elméletileg sem képesek belátni, hogy az igazságtartalom nem függhet attól, hogy éppen melyikünk fejéből nézünk ki. Kicsit magasabbról s kívülről tekintve, nem logikus dolog, a gondolkodó emberhez valósággal méltatlan, hogy a mi nemzeti, etnikai stb. önazonosságunkhoz való ragaszkodásunkat szép és nemes dolognak ítéljük, a másokét viszont barátságtalan, ellenséges, sőt, alantas viselkedésnek. Ebből adódik az a furcsaság, hogy ugyanaz az értékesnek (nemesnek) tekinthető kötődés innen nézve hazafiatlanság, idegenlelkűség, kozmopolitizmus, netán cionizmus; onnan nézve pedig magyarkodás, nacionalizmus, kirekesztés, netán irtó szándékú náciizmus. A kölcsönös beleérző képesség és belátás hiánya, nem csoda, minduntalan olyan láncreakciókat indít el, amelyeknek a közös életünkre gyakorolt pusztító hatása felér egy-egy tekintélyesebb atombombáéval. A szellem és a lélek cafatai szállnak mindenütt.

Hogy megint ne a levegőbe beszéljek.

Kertész mondta, amit mondott.

Belátás híján bármilyen józan ésszel felfoghatatlan, hogyan lehetne korrekt (azaz tárgyilagos, igazságos és tisztességes) az az ember, aki Orbán Viktorék kormányzásának időszakához a nyílt antiszemitizmus uralmát, náci televíziós közszereplését festi oda sötét háttér gyanánt, s becsomagolt bőröndjével azt üzeni, hogy a helyzet olyannyira súlyos és veszedelmes, hogy hitleri módra bármikor kezdetét veheti egy újabb zsidóüldözés. Minden bizonnyal súlyos tévedése és tévesztése Kertész Imrének, hogy nem tulajdonított jelentőséget a ténynek: Európa ma, akárhogy is, nem olyan, mint akkor; vagy annak az intézkedéssorozatnak, amellyel Orbánék többszörösen kinyilvánították és bizonyították a zsidósághoz való valós viszonyulásukat. Hogy mást ne mondjak, kormányzásuk alatt vezették be a magyar iskolákban a holokausztról való évenkénti kötelező megemlékezést, vagy indították el a Holokauszt-múzeum létrehozását... Hála Istennek, ma már statisztikai adatokkal is igazolható, hogy a magyar zsidóság valós helyzete korántsem olyan rémületes, mint amilyenek nagy regényírónk ábrázolta gyakori nyilatkozataiban. A Kovács András vezette szociológia kutatás²² adataiból kiderül, hogy a megkérdezett zsidóknak „az antiszemitizmus intenzitásáról és elterjedtségéről alkotott véleménye elsősorban

a tömegkommunikációból szerzett információkon alapul. Amikor ugyanis azt a kérdést tettük föl, hogy a megkérdezettet »személyesen érte-e valamilyen, a zsidósággal kapcsolatos sérelem vagy hátrány«, akkor 80 százalékuk »nem«-mel válaszolt. A »személyes sérelmekről« beszámolóik többsége nyilvános helyen elhangzott antiszemita megjegyzést nevezett meg a sérelem forrásaként.”

A láncreakció második eseménye volt Elek Istvánnak, Orbán miniszterelnök tanácsadójának Kertész viselkedésére adott válasza, s nem is lehetett volna logikusabb véleménye annál, mint amelynek a Magyar Nemzetben egy interjúban hangot is adott; ebből az Élet és Irodalomban Vásárhelyi Mária elrettentésül a következőket s a következőképpen idézi:

A Magyar Nemzet, amely „az idő előrehaladtával vulgáris konzervativizmusát egyre szélsőségesebb retorikára cserélte, egyetlen alkalmat sem szalasztott el, hogy belemarjon Kertész Imrébe.” Eme belemarók egyike, Elek István „éppen Kertész Imrét találta legalkalmasabbnak arra, hogy példáján keresztül az egész hazai »baloldali liberális szellemi elitről« lerántsa a leplet. [...] A miniszterelnöki tanácsadó az interjúban Kertész »rémesen korszerűtlen programját« idézve leplezi le az írón keresztül a »gazdasági érdekcsoportok hasznos idiótájává vált szellemi embert«, aki »balítéleteivel, tájékozatlanságával, jelszavakat szajkózó felületességével, indulataival, tárgyilagos gondolkodásra, méltányos helyzetelemzésre, önvizsgálatra és önhelyesbítésre való képtelenségével mindenre alkalmasnak bizonyult, csak éppen szellemi hivatásának betöltésére nem.« Mi pedig – írja a láncreakció harmadik elemeként megnyilvánulva Vásárhelyi Mária – hálát adhatunk az égnek, hogy a Svéd Királyi Akadémia nem olyan rémesen korszerű, mint a miniszterelnöki tanácsadó...”²³

Feladványunk megoldásának gyakorlati megvalósíthatósága szempontjából figyelemre méltó tény, hogy Elek, aki igencsak azok közé a ritka értelmiségiek közé tartozik, akiknek van fogékonyságuk a másik oldallal való párbeszédre, a belátás, megértés esélyének megteremtésére²⁴, maga sem kerülheti el a sorsát. Egyrészt látható, hogy empátia dolgában most éppen neki is csak ennyire futotta; hát akkor mennyire kell fussa azoknak, akikből még a fogékonyság is hiányzik? Pedig, ha szigorúan nézzük, a világtörténelem ismeretében nem is annyira abszurd feltételezni, hogy akár a mai magyar (de akár a francia vagy német) közhangulatból a különféle elemek szerencsétlen felerősödése – hatásuk megsokszorozódása – révén kikeveredhet egy nyílt zsidóüldözés. Másrészt látható, hogy egy szélsőségesnek semmilyen tekintetben nem nevezhető – hiszen belátásra és párbeszédre alapvetően hajlamos, a Magyar Nemzetnek egyébként túl liberális s onnan kirúgott – személyiség milyen könnyedén nyeri el a baloldaltól a „szélsőségesség” vádját és bélyegét. Ha – Vásárhelyi minimális belátása híján – már Elek is a szellemileg felrobbantandók

(megsemmisítendő) közé sorolják, s valóban fikarcnyi fogékonyság sincs odaát „a méltányos helyzetelemzésre”, amely legalább azt kimondatná, hogy bár Kertész félelme nem teljesen alaptalan, annak a valószínűsége, hogy itt bármi baja történhet a zsidóságnak (pontosabban: több baja, mint másoknak), oly csekély, hogy a normális, hétköznapi emberek részéről teljesen érthető és elfogadható a heves tiltakozás; sőt, még az a – minden bizonnyal mégis hamis – feltételezés is érthető és rendjén való, hogy a hisztériakeltés talán tudatos, vagy legalábbis az illető valamiféle érdekcsoportok hasznos és – értelemszerűen – tudattalan idiótája...

A láncreakció negyedik – szintén megsemmisítésre ítélt – eleme ugyancsak egy olyan személyiség, akiben többirányú fogékonyság dolgozik, mindazonáltal – vagy éppen ezért – ő sem kerülheti el a sorsát. Pelle Jánost munkássága, közéleti szerepvállalása révén is, személyesen is ismerem. Amikor dedikáltam vele egyik könyvét, megemlítettem azt a „képtelenséget”, hogy furcsa mód még mindig bőven vannak, akik engem antiszemitának gondolnak. Ő – feltehetően némi bátorsággyűjtés céljából – hirtelen előrehajolt a bokájáig, aztán ugyanilyen gyorsan kiegyenesedett, s a szemembe mondta: „Én is annak gondollak”. Nos, tárgyunk szempontjából érdektelennek tűnhet, mit gondol rólam Pelle János, annyiban azonban mégsem, hogy talán hitelesebbé teszi véleményem: Jászi Oszkáról írt könyve számos tekintetben ugyanazokkal az erényekkel dicsekedhet, mint Kertész Imre Sorstalansága. Nem már jól bevált (ez esetben marxista) skatulyák, gondolatsémák alapján dolgozza fel a polgári radikalizmus e neves képviselőjének – ellentmondásos – életművét, hanem a szükséges körültekintéssel, árnyaltan, tárgyilagosan. Mivel Pelle János és alánya is zsidó származású, érthető, hogy a mű tárgyilagosságának mi az egyenes következménye: a szerző számos következtetése nem cseng kellőképpen egybe a politikailag korrekt irányvonallal. Szellemi (közéleti) sírját már ekkor elkezdte megásni, szinte belelökve saját magát abba a szépen teletöltött szellemi tömegsírba, amelybe a kettős látásra hajlamos, ún. „díszsidók” kerülnek (Tamás Gáspár Miklós meghatározásával élve). A Kertész Imréről írt, s az Élet és Irodalomban megjelent írásának fogadtatása ezek után már nem is hozott semmi meglepetést vagy csodát. Pelle János írt, amit írt, a láncreakció ötödik és hatodik elemeként Radnóti Sándor esztéta, kritikus és – nem mellesleg – egyetemi tanár, valamint Litván György történész reagálása pedig újfent a megvalósíthatósággal szembeni kétségeinket szaporítja.

A magyar (vagy talán félreérthetlenebbül: a magyarországi) szellemi fősodorba tartozó két ítéscsoport voltaképpen Pelle János szellemi megsemmisítésén fáradozik. Ebbéli igyekvésükben még Pelle önmaga zsidó mivoltának hangoztatása és kétségbevonhatatlansága sem fékezi meg őket: ugyanazokkal a pusztító módszerekkel (fegyverekkel) dolgoznak, mint a lehető legvadabb (és legvalóságosabb) antiszemiták ellenében. Ha Pelle megállapítja Jászi Oszkáról, Révai Józsefről és Lukács Györgyről, hogy mindhármukat a „baloldali

internacionális” elmélet híveinek tarthatjuk, és közös bennük, hogy tudni sem akartak a holokauszt képében jelentkező „zsidóproblémáról”²⁵, akkor Radnóti Sándor esztéta, kritikus és egyetemi tanár fejében ettől azonos módon összeáll „a reprezentatív magyar zsidók hevenyészett, de bizvást fajelméleti alapon álló listája”. Az Élet és Irodalomban hangot adva eme meggyőződésének²⁶, Pellét, a zsidót is besorolja a rasszisták és zsidógyűlölők közé, márpedig fajgyűlölőnek, különösképp zsidógyűlölőnek lenni a politikai korrektség szabályai szerinti demokráciában a lehető „legfőbenjáróbb” bűn, s legalábbis a szellemi szalonokból (közéletből) való kitaszítás jár érte. Litván György történész „érvelése” szerint pedig „Már a három névnek ez az egymás mellé állítása is kimeríti a pimasz rágalmozás tényálladékát”, egyébként pedig Pelle János személyéről és kutatómunkájáról összefoglalva azt mondja, hogy „az utóbbi időben Jászi Oszkár emlékének bemocskolására specializálta magát, most Kertész Imre Nobel-díjának visszhangjáról szóló cikkében is alkalmat talált a szenvedélyének kielégítésére”.²⁷

Láncreakciónk sajátossága ráadásul, hogy nemcsak egy irányba, hanem oda-vissza, sőt, összevissza is terjed. A szellemi ütlegelések hatására a következő ÉS-ben Pelle így kezdi válaszát (amely mögött egyébként, friss melegében, máris ott van Litván György viszontválasza is): „Tisztelt Bíróság! Nem tudom, kezdem-e e szavakkal mentegetni magam az ÉS 2002. november 15-i számának Visszhang rovatában megjelent két, egyformán durva hangú támadás után [...]”.

Ugyan, kinek s hol van a leghalványabb esélye is arra, hogy az ily mértékig beindult s felhevült, gyorsan szerteágazó láncreakciókba sikeresen beavatkozzék, ha nem is leállítva, de megfékezve a pusztító folyamatot?

Tehát?

Ki kell jelentenünk, hogy lehet jókat álmodozni, belátásról, megértésről ábrándozni, de az istenes feladványnak nincs valóságos megoldása? Mert, ahogy Kozma György író, karikaturista mondja: „ajánlatos szerénynek lennem”, hiszen „nincs hatalmam az emberek és helyzetek fölött”.²⁸

Mások felett talán valóban nincs. Magunk felett talán mégis van.

A csakugyan szerény, de kétségtelen helyes, mert valóságos megoldás titka, hogy kellőképp önzőek lehetünk; egyáltalán nem kell mások lelkivilágával, pusztító ösztöneivel foglalkozni; nem érdekel téged semmiféle viszonyosság; nem érdekel, hogy támad-e kedve bárkinek bevonni téged az indulathullámba, a háború viharába; de az sem, ha véletlenül mégis akadnak önző követőid. A törzsi háború szele úgy húz el fölötted, mint a vadlibák, s te legfeljebb a változó alakzatokat követed derűs figyelemmel.

Nem azért leszel megértő és belátó, mert illik ilyennek: toleránsnak lenni. Hanem mert nem akarsz veszíteni; sötét szemüveget magadra rakva, elzárni magad kisebb-nagyobb szellemi fényektől, csodáktól. Világítsanak ezek bár szellemi égboltunknak akár ezen, akár azon az oldalán. Vagy ragyogjanak még magasabban, mint Kertész Imre kétségtelen erényei, s erényeinek bölcs sűrítménye: remek Sorstalansága.

Jegyzetek

2002. október 11.

² 2002. október 14.

³ 2001. december 24.

⁴ 2002. október 24.

⁵ 2002. október 11.

⁶ 2002. október 24.

⁷ Kertész Imre: Sorstalanság, Magvető Kiadó, 313-314. o.

⁸ 2002. október 18.

⁹ 2002. október 11.

¹⁰ Új Ember, 2002. november 3.

¹¹ Radnóti Sándor: Sok sérelme volt és kevés jóvátétele, Népszabadság, 2002. október 11.

¹² Bernard Goldberg: Médiahazugságok, Fókusz Kiadó, 2002

¹³ 2002. október 19.

¹⁴ „Csapataink harcban állnak”... Beszélgetés a betiltott Sajtóklub műsorvezetőjével, Lovas Istvánnal. E-mail-es kézirat, 2002. november

¹⁵ Lovas István: Kettős mércével. Kairosz Kiadó, 2003. 336. o.

¹⁶ Nádas Péter: Kertész munkája és a témája. Élet és Irodalom, 2002. október 18.

¹⁷ Sorstalanság, 151. o.

¹⁸ Ezt a tényt nem cáfolják azok a sajtóbeli közlések, amelyek akár tucatnyi név és cikk felsorolásával igyekeznek bizonyítani, hogy márpedig a magyar, s ezen belül a balliberális elit igenis hamar felismerte és hangosan hirdette Kertész és művei nagyságát. (Ld. például Radnóti Sándor vélekedését az Élet és Irodalom 2002. november 15-i számában.) A szélesebb köztudatba kerüléshez (visszhanghoz) a méltatásoknak el kellett volna érniük egy kritikus mennyiséget; legalább egy tisztos töredékét az Esterházy- vagy Nádas-dicséreteknek.

¹⁹ „Én nem meggyőződésből lakom itt. Bőröndöm, hogy úgy mondjam, becsomagolva áll” – nyilatkozza Kertész Imre az NRC Handelsblad holland napilapnak (s idézi a Magyar Demokrata 1999. szeptember 17-i száma).

²⁰ Molnár Balázs: Kertész nem diszkriminál, „A magyarok még mindig nem szembesültek a Holokauszttal”, Demokrata 2002/46

²¹ Volksrant, 1999. október 15., in: Magyar Demokrata, id. mű

²² Zsidók és zsidóság a mai Magyarországon. Egy szociológiai kutatás eredményei. Szerkesztette Kovács András. A Szombat (a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata) kiadványa, 2002.

²³ Vásárhelyi Mária: Nobel-díj – történeti keretben. Élet és Irodalom, 2002. október 18.

²⁴ Ld. például Elek István és a Beszélő szerkesztőjének, F. Havas Gábornak az eszmecseréjét. In: Varga Domokos György: Elsőből lesznek az elsők. I. kötet: Médiaharcok, 148. o.

²⁵ Pelle János: Nobel-díj és holokauszt-recepció, ÉS, nov. 8.

²⁶ Radnóti Sándor: A Nobel-díj mint bunkósbot, ÉS, nov. 15.

²⁷ Litván György: Jászi és Lukács, ÉS, nov. 15.

²⁸ „Félig zsidó, félig magyar, vagy tán egészen az”, interjú Kozma Györggyel. Törzsi trilógia, Harmadik könyv